

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94:27-523.43](477.46)

ДИСКУСІЙНЕ ПОЛЕ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ІЛЛІНСЬКОЇ І МИХАЙЛІВСЬКОЇ ЦЕРКОВ У СУБОТОВІ ЯК МОЖЛИВИХ УСИПАЛЬНИЦЬ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету*

У цій статті ми висловимо ряд міркувань з приводу авторської гіпотези, запропонованої російським істориком Т. Таїровою-Яковлевою, про перспективність пошуків крипти Богдана Хмельницького та поховання його сина Тимоша не у кам'яній Іллінській церкві в селі Суботів, що на Чигиринщині, а на місці колишньої дерев'яної Михайлівської церкви в цьому ж населеному пункті, нині не існуючої і не локалізованої до цього часу вченими. Нами ця дискусійна в сучасних історичних колах тема піднімається не вперше, тому в цій публікації ми дещо розширюємо раніше надруковані [43] висновки із дослідження.

Т. Таїрова-Яковлева: *«Видається найбільш вірогідним, що Б. Хмельницького поховали в батьківській Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними»* [1]. Свою концепцію стосовно поховання Богдана Хмельницького згаданий вище російський історик вперше оприлюднила для публічного доступу 13 січня 2020 р. на сайті Санкт-Петербурзького державного університету під назвою *«Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение»* [2], а також у статті *«Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків»* в Українському історичному журналі (№3 за 2020 р.) [3].

На наше переконання, висунута версія має право на існування і, можливо, є перспективною в деяких аспектах, що не виключає, в першу чергу, необхідності підтвердження гіпотез наших українських вчених.

Хотілось би також подати деякі власні дискусійні міркування щодо концептуальних розбіжностей із висунутою гіпотезою російського історика Т. Таїрової-Яковлевої у контексті історичного минулого і своєрідного «джерельного протистояння» Іллінської і Михайлівської церков у Суботові як можливих усипальниць великого гетьмана. Побіжно зауважимо, що в руках сучасних експертів і літературні джерела набувають історичної ваги.

Чи ж дійсно Іллінська церква була «ринковою церквою»?

Т. Таїрова-Яковлева: *«Треба сказати, що попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку. Головні сумніви щодо трактування звістки Самовидця висловив В. Липинський, який писав: «Точне означення місця, де був похований Богдан Хмельницький, вимагало би довгих архівальних студій і старанних пошукувань в Суботові. Дотепер прийнята була традиція, що тіло Хмельницького поховано в Суботові в мурованій церкві Св. Іллі. Там же російським урядом була прибита маленька мідна табличка з написом: «Здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго». Але ця традиція викликає великі сумніви». Показово, що коли в 1924 р. в Києві робили узагальнення про долю «великих могил», посилалися саме на думку В. Липинського. Він, між іншим, зазначав, що «коли за основу взяти оповідання Самовидця, на яким ця традиція спирається, то треба в'яснити, чи дійсно теперішня мурована церква Св. Іллі була ринковою церквою. Місцева традиція щодо цього неясна» [4].*

Нав'язливо стверджуючи, що «попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку», російський історик Т. Таїрова-Яковлева одним із головних у цьому аспекті істориком виставляє українського авторитета в наукових колах В'ячеслава Липинського. Зазначимо (при всій глибокій повазі до цього вченого!), що він все ж більше знаний як політолог, філософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму, а не був цілеспрямованим дослідником доби Хмельниччини. Виникає подив і питання: чому сумніви цього шанованого громадянина, визначної постаті українського державотворення, а не як фахівця-біографіста Богдана Хмельницького, мають слугувати підставою для експертних висновків. При всій повазі, В. Липинський як фахівець був далекий від цієї проблеми, а наведені у його роботі [5] думки більше нагадують роздуми пересічного національно-свідомого авторитетного громадянина, до якого на той час прислухалися. До речі, свої висновки про «місцеву традицію» В. Липинський робив під враженням від прочитання легенд, записаних о. Марком Грушевським (а на сьогодні є питання щодо упередженості останнього при написанні зазначеного твору). Такої ж думки, на підтвердження зазначеного нами вище, і краєзнавець Н. Кукса.

Надія Кукса: *«В. Липинський, опрацювавши видання Марка Грушевського «Гетьманське гніздо», наводить цікаві фрагменти оповідей селян: «Оповідуючи про шукання скарбів у Суботові, 80-літній дід Пилип Шуть каже: «... чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть добиватися правів Хмельницького. Кажуть...що в якійсь колодні, либонь, шкатулка є, а в ній ключі від льохів, плани та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там десть і права позамикані». Знову же дід Іван Пушкар, «літ більше сотні», оповідає: «Кажуть було мати і баба, що у Суботів прийдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську шукати. Десть у Замчиці на осторові посеред моря старий Хмельницький оселив близнюків Тимошевих як Тимоша вбито було. Навмисно дбав, щоб роду не понизить, з роду не вийти: кортіло таки, щоб корона чужому не одійшла. То й сьогодні сподіватись треба» [6]. У першоджерелі ці цитати знаходимо на відповідних сторінках часопису «Пам'ятки України», число 2 за 2002 рік.*

Також викликає подив, що Т. Таїровою-Яковлевою у згаданих публікаціях фіксується розрив історичної пам'яті на суботівських теренах, і водночас до рангу аргументів на підтвердження власної версії зводяться фрагменти місцевих легенд і переказів в інтерпретації о. Марка Грушевського. Ось один із таких фрагментів, поданих нею: *«Один льох починається з самої церкви мурованої та йде похід Хмельницького дворищем»* [7] (Пилип Шуть, 80 років). Дивно – бо фактично ця і наступна цитати з твору о. М. Грушевського використовується нею як іще один доказ щодо неможливості зв'язку поховання Б. Хмельницького із локаціями Іллінської церкви! Хоча логічно було б припустити зворотнє: через можливі підземелля легко було абсолютно непомітно що завгодно як пронести, так і винести...

Т. Таїрова-Яковлева: *«Столітній Іван Пушкар теж свідчив, що «оден льох починається з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку»* [8].

Зауважимо, що як аргумент історик «притягує» поважний вік оповідачів легенд (100 р. – І. Пушкар, 80 р. – П. Шуть). Вік людини, на нашу думку, аж ніяк не свідчить про правдивість свідчень. Легенди та перекази про історичні події середини XVII ст., якими повниться довколишня місцевість, переповідалися і записані наприкінці XIX – на початку XX ст. Як не дивно, дані з таких переказів і легенд, оповідалих у XIX ст. (!) дуже літніми людьми, є переконливим матеріалом для Т. Таїрової-Яковлевої на користь її версії щодо неможливості поховання Б. Хмельницького у Іллінській церкві.

А чи можуть легенди взагалі вважатися історичним джерелом? Для нас це питання є суттєвим, адже автор виріс на переказах родичів і односельців, «сходивши босими ногами» схили і пагорби (і льохи!) Суботова. До речі, почуті нами безпосередньо від земляків перекази також можуть бути обтяжені давно вже забутими честолюбними намірами отця Марка Грушевського, служителя саме Михайлівської церкви. Але ж ми не оперуємо ними у наукових публікаціях! Час покаже, чи міститься в розповідях старих суботян закодована достовірна інформація стосовно масштабних земляних і будівельних робіт у маєтку Хмельницьких, чи ж ними переповідалися поширені на Чигиринщині у XIX ст. (зауважимо: у контексті пошуку гетьманських скарбів!) легенди, які нічого не мають із дійсністю, а є перебільшенням, плодами творчої уяви, інтерпретаціями чуток і міркувань щодо поховання Б. Хмельницького.

Повернімося ж до льохів Суботова. Хотілося б торкнутись і припущень про суботівські льохи, які подав у своєму невеличкому краєзнавчому дослідженні палкий патріот України, краєзнавець Віктор Гугля, оскільки саме його міркування вміло вкраплює у свою концепцію про неможливість поховання Богдана Хмельницького у Іллінській церкві Т. Таїрова-Яковлева.

Т. Таїрова-Яковлева: *«Про льохи Суботова докладно написав краєзнавець В. Гугля»* [9].

У кожного місцевого дослідника, хто знав В. Гуглю, залишилася добра пам'ять про нього як про краєзнавця, самовідданого популяризатора української історії та культури. Він, все ж, незважаючи на фахову історичну освіту, усе своє свідоме життя працював не як науковець-дослідник, а як яскравий популяризатор місцевої історії, проводячи тисячі екскурсій для численних відвідувачів Суботова. Специфіка професії

екскурсовода наклала помітний відбиток не лише на манеру подання матеріалу, але і на його сприйняття. Місію популяризатора важливих сторінок української історії В. Гугля, безумовно, виконував яскраво і талановито. Але талант оповідача – це далеко не талант дослідника!

Ми як науковці глибоко його цінували, але ніяк не могли закривати очі на чисто фантастичні подробиці, які він оповідав слухачам, з часом і сам починаючи вірити у ті красиві легенди (які сам же і створював!), які полонили увагу пересічних відвідувачів. Чого варті його переконання, що від Іллінської церкви підземний хід йшов під Тясмином і виходив у лісі на лівому його березі? Як доказ В. Гугля наводив те, що при будівництві Іллінської церкви використовували каміння із глибини 15 м. Він у це щиро вірив, постійно й детально оповідав про це відвідувачам Суботова під час екскурсій. Але ж докладна оповідка не може вважатися достеменним історичним фактом!

Кожен, хто фахово, а не абстрактно, знає географію суботівської місцевості, усвідомлює, що дворище (Замчище) Богдана Хмельницького було розташоване на місцевості, яка з трьох сторін оточена глибокими ярами. Фактично, це був мис над р. Тясмин: це підтверджують археологи, констатуючи наявність тут у давнину чорноліських старожитностей (адже чорнолісці саме і влаштовували свої помешкання на високих мисах правого берега [10]). Нинішній глибокий яр, який сьогодні ми можемо бачити біля Іллінської церкви, являє собою не новітнє утворення, а є давнім компонентом місцевого рельєфу. Враховуючи зазначене вище, поставимо логічне запитання: то на якій же глибині мав прокладатися той льох, аби пройти попід яром? Адже в ті роки води Тясмина підходили під саме обійстя (Замчище) Богдана Хмельницького. Тут цікавий факт: монахи Медведівського монастиря, які розібрали залишки Замчища, вантажили їх безпосередньо на човни, які легко підходили під зруйноване гетьманське обійстя.

Зрозуміло, що в ті часи збудувати, по волі великого гетьмана Б. Хмельницького, майже 2 км підземних ходів на глибині близько 20 метрів, та ще і під Тясмином, – річ надскладна, але не неможлива. Хоча рівень ґрунтових вод в ті середньовічні часи був високим, технічні рішення для підземного ходу будівничими могли бути знайдені. Необхідні подальші археологічні дослідження, топографічні, геодезичні, геологічні, інженерні та інші експертизи, щоб дати однозначну відповідь про їх наявність чи відсутність.

До речі, у травні 2019 р. у Суботові працювали спелеоархеологи П. Нечитайло і Д. Тимчук з Кам'янця-Подільського, які дослідили підземні порожнини на пагорбі, де стоїть Іллінська церква. Було обстежено 5 об'єктів (чотири льохи і провалля). Підтвердженень зв'язку підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайдено [11].

Дещо нелогічним як для академічної статті, і навіть маніпуляційним, на наш погляд, видається наступний виклад матеріалу.

Т. Таїрова-Яковлева: *«Ще одна легенда – про скарби Хмельницького. Перші звістки виникли «по гарячих слідах». У XIX ст. П. Шуть розповідав: «Кажуть, що в його церкві – у мурованій – є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами»* [12]. Цитату історик бере із роботи

С. Твардовського [13]. Незрозуміло, навіщо в академічній статті наводити повідомлення С. Твардовського, і тут же переходити до переказу того ж таки 80-річного суботівського старожила П. Шутя, записаного у ХІХ ст. (до речі: наприкінці століття (!)). *Як можна суто народними легендами кінця ХІХ ст. підтверджувати джерела ХVІІ ст.?* На наш погляд, це ніяк не відповідає академічному напрямку наших досліджень.

Літературні джерела, як бачимо, в сучасній науковій експертизі таки набувають історичної ваги. Принаймні вони засвідчують, що легендарні гетьманські скарби не давали спокою ні землякам, ні ворогам. Далі побачимо, що – й російським можновладцям – за царату!

Категорично не погоджуємось із штучним (на нашу думку!) припущенням Т. Таїрової-Яковлевої про те, що Іллінська церква мала народну назву «Великий льох» [14]. Ніде і ніхто Іллінську церкву повселюдно «Великим льохом» не називав. Це поетична метафора, якій дав дорогу в світ у однойменній містерії великий українець Тарас Шевченко під впливом миколаївського гноблення, якого зазнавали в ХІХ ст. український народ й українська культура. Звідки російський історик взяла, що в народі побутувала ця назва, для нас є загадкою. Адже це порівняння було образно використане Т. Шевченком лише в одному його, саме поетичному творі [15], наголошуємо на цьому, містерії «Великий льох» – у контексті пошуків Богданових скарбів та роздумів про долю України.

Тарас Шевченко (виділено нами):

«Тепер уже заходились

Древности шукати

У могилах... бо нічого

Уже в хаті взяти;

Все забрали любісінько.

Та лихий їх знає,

Чого вони з тим поганим

Льохом поспішають?» [16].

Гірко переживаючи за долю України та її нещадне гноблення царатом, під впливом перебування у Суботові, власних вражень і доступних йому усних матеріалів та документів, великий поет писав у містерії «Великий льох»:

Тарас Шевченко (виділено нами):

«... малий льох в Суботові

Москва розкопала!

Великого ж того льоху

Ще й не дошукалась» [17].

У іншій же його поезії, «Стоїть в селі Суботові», написаній 21 жовтня 1845 р., – інше порівняння, яке певним чином також підтверджує наші міркування.

Тарас Шевченко (виділено нами):

«Стоїть в селі Суботові

На горі високій

Домовина України,

Широка, глибока» [18].

Щодо авторитетів і достовірності джерел, то вважаємо, що варто з більшою увагою поглянути на здобутки археологічних, етнографічних та фольклористичних досліджень Тараса Шевченка як учасника експедицій Київської археографічної комісії (1845 – 1847 рр.). Тарас Шевченко побував у Суботові в липні 1843 р., ще раз приїхав у вересні 1845 р. (тоді й малював Іллінську церкву). Науковець Г. Сергієнко, спираючись на численні підтвердження, зазначає, що Тарас Шевченко «...зробив чимало історико-археографічних записів, малюнків пам'яток історії та пейзажів, зібрав багато народних пісень, переказів і легенд, спостерігав життя українського народу. Серед паперів поета знаходилися зібрані ним історичні документи: витяги з оригінальних актів про землеволодіння поміщиків і становище кріпаків, скарги, прохання тощо» [19].

Ми згодні з наступними твердженнями цього автора.

Григорій Сергієнко: «Малюнки Тараса Григоровича стали документами, що відобразили тодішній стан історичних пам'ятників: сепії «Кам'яні хрести в Суботові» і «Чигиринський дівочий монастир», акварелі «Мотрин монастир», «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Чигирин з суботівського шляху» [20].

Григорій Сергієнко: «На жаль, значна частина наукової спадщини Кобзаря не дійшла до нашого часу: вона була втрачена під час його арешту і заслання» [21].

Підсумовуючи полемічні нотатки стосовно публікації Т. Таїрової-Яковлевої, системно узагальнимо деякі міркування з приводу її загальних безапеляційних висновків щодо місця можливого поховання гетьмана України Богдана Хмельницького.

Т. Таїрова-Яковлева: «1) прямих указівок тогочасних джерел про місце поховання Б. Хмельницького не існує» [22].

Тут ми погоджуємось із російським істориком щодо відсутності саме тогочасних джерел. У різних, але ненабагато віддаленіших у часі джерелах чітко зазначені час і місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького. Це 1657 рік. Це Суботів. І це в церкві – в «кам'яній», «монастирській», «мурованій», «ринковій», «Іллінській церкві», «церкві, що він сам будував». Так, найавторитетніші на сьогодні сучасні біографи Б. Хмельницького Валерій Смолій і Валерій Степанков, які проаналізували всі наявні в їх розпорядженні джерела щодо цієї проблеми, зазначають: «В історичній літературі немає єдиної думки щодо того, коли відбувся похорон Б. Хмельницького. На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня» [23].

Т. Таїрова-Яковлева: «2) не викликає сумнівів факт, що гетьмана поховали у Суботові» [24].

Цілком погоджуємось із цим висновком.

Т. Таїрова-Яковлева: «3) єдині тогочасні вказівки про його поховання пов'язуються з «ринковою» церквою» [25].

А ось тут ми ніяк не можемо погодитись із російським істориком. Із «ринковою» її пов'язують свідчення: у Літописі Самовидця; у літописі Григорія Грабянки (де засвідчено, що поховання було у «мурованій церкві»); у Літописі Самійла Величка (де констатується про поховання у «кам'яній церкві»); у «Історії Русів» (де подається місцем поховання

Б. Хмельницького «монастирська його церква» [26]. Чому ж Іллінська церква не могла бути «ринковою»? На наш погляд, цілком могла бути: відповідні локації і природні вигоди місцевості неподалік Іллінської церкви якраз цьому слугували.

Т. Таїрова-Яковлева: «4) *Іллінська не може вважатися ринковою, тому що збудована була на височині, навпроти замку Б. Хмельницького*» [27].

А чому не міг бути ринок на височині? Середньовічні місцеві ринки славились, головним чином, продажем худоби, яка була основним видом краму. І якщо розглядати Суботів у ті часи, то він географічно був на порубіжжі. А як відомо, у порубіжжі ці ринки були саме на околицях. Специфіка цих українських порубіжних ринків, на відміну від тогочасних європейських ремісничих базарчиків біля ратуш тощо, у тому, що вони були, головним чином, сільськогосподарського характеру: тут йшов продаж товарів з возів, мажар; тут продавали корів, волів, свиней, кіз та ін. Тому ми вважаємо, що такого скупчення в центрі села, де була розташована в ті роки Михайлівська церква, аж ніяк не могло бути. Зазначимо принагідно, що в ті часи поряд із дерев'яною Михайлівською церквою був ще і цвинтар.

А найкращим місцем для ринку була саме територія від Іллінської церкви в бік Чигирини верхнім шляхом (не понад Тясмином). До речі, й у містерії «Великий льох» Т. Шевченка читаємо (виділено нами):

Тарас Шевченко:

«... там коло льоху

Базар люду насходилось

Та й панства не трохи» [28].

На нашу думку, вже згадані поезії Т. Шевченка, з огляду на обставини їх створення, мають певний інформативний потенціал у контексті нашого дослідження. Топос Суботова та його околиць впізнаваний, до прикладу, і у наступних рядках цього твору великого Кобзаря (виділено нами):

«... Отак кричали і летіли

Ворони з трьох сторон, і сіли

На маяку, що на горі

Посеред лісу...» [29].

Вочевидь, тут мова йде про Вовчий шпиль – сигнально-спостережний пункт і укріплення побіля Суботова.

Передивившись останнім часом досить багато зйомок території біля Іллінської церкви з висоти пташиного польоту (зйомок дроном), особисто пройшовши цією територією, ми все більше на сьогодні схилиємось до тієї думки, що територія (на відстані десь до кілометра) до Іллінської церкви зі сторони Чигирини саме верхньою дорогою (а не нижньою, що проходила в ті роки понад Тясмином) все ж могла бути велелюдним торжищем, ринком, і вона, як зазначає С. Кілессо, цілком могла примикатися торжищем до Суботова якраз із того боку, де була Іллінська церква. Але безпосередньо біля самої церкви ринку, на наше переконання, не могло бути з тих міркувань, що ми виклали вище. Тож Іллінська – таки ринкова церква!

Т. Таїрова-Яковлева: «5) *Михайлівська церква розташовувалася у центрі села, зведена швидше за все батьком Богдана*» [30].

Цілком погоджуємось із констатацією локалізації місця розташування Михайлівської церкви. Хто збудував церкву, то тут ми підтримуємо думку Івана Крип'якевича про те, що саме Богдан Хмельницький «...збудував церкву св. Михайла (на пам'ять про батька» [31]. Але можливо, що першопочаткову церкву збудував і батько Богдана Михайло, яка, можливо, як це було поширено в ті часи, згоріла (чи була поруйнована), а Богдан Хмельницький її згодом відбудував.

Т. Таїрова-Яковлева: «6) із великим ступенем упевненості можна говорити, що в Михайлівській церкві був похований Тимош Хмельницький» [32].

Не погоджуємось із цією думкою російського історика. Підстави так вважати нам дає розуміння того, що цілком могли мати місце як відтермінування поховання Тимоша Хмельницького, так і перепоховання, що до сьогодні чітко не зрозуміло. Це питання ми б залишили відкритим для подальшого ґрунтовного дослідження.

Т. Таїрова-Яковлева: «7) склеп Михайлівської церкви зберігався принаймні до кінця XIX ст., утім ніколи не досліджувався» [33].

Який склеп і чи він там був – саме у Михайлівській церкві? З приводу цього ми поставимо лише риторичні запитання і залишимо їх без відповіді. Чому ж увагу численних скарбощукачів, які «полювали» на культурні та історичні цінності на теренах України і знали про коштовну булаву Богдана Хмельницького, не привертав «склеп Михайлівської церкви», про існування якого так безапеляційно пише авторка?

Т. Таїрова-Яковлева: «8) легенда про те, що С. Чарнецький викинув із могили останки Богдана й Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами» [34].

Цілком погоджуємось із цим твердженням. Дійсно, на сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботіві у 1664 р. Проаналізувавши ряд надрукованих свого часу публікацій, присвячених життєвому шляху гетьмана Богдана Хмельницького, зокрема таких дослідників, як М. Аркас, М. Костомаров, М. Максимович, Л. Похилевич, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Смолій і В. Степанков, робимо висновок, що вони подають інформацію про напад польсько-шляхетського загону Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. і ймовірне здійснення наруги над могилою Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, посилаючись виключно на Чернігівський літопис (він, до речі, був створений далеко, як на той час, від Чигирини), який був надрукований у XVIII ст. З огляду на це ми припускаємо, що у Чернігівський літопис та Літопис Григорія Грабянки могла свідомо (за чієюсь вказівкою!), а можливо – і не свідомо, потрапити вигадана інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, і це на століття збило дослідників із правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в історичний обіг неправдиві відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

На факті непідтвердження тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами нападу на Суботів у 1664 р. С. Чарнецького наголошується і у «Зверненні до української громадськості та Міністерства культури України» учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», яка відбулась 08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у Києві. Проект звернення написав організатор конференції, знаний український історик, директор Науково-дослідного інституту козацтва Тарас Чухліб, його підписали відомі українські історики: В. Смолій, Т. Чухліб, В. Брехуненко, В. Івакін, О. Титова, А. Морозов, А. Бовгиря та інші [35].

Продовжимо наші міркування стосовно висновків, зроблених у статті російського історика Т. Таїрової-Яковлевої, дотичних до піднятої нами проблеми.

Т. Таїрова-Яковлева: *«Видається найбільш вірогідним, що Б. Хмельницького поховали в батьковій Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними»* [36].

Не підтримуємо цей загальний висновок згаданого вище історика. Видається дещо дивним вислів автора статті: «склеп не пережив ХХ ст.» – це констатація факту і автору відомо значно більше? – чи чергове припущення Т. Таїрової-Яковлевої? Хоча, на наше переконання, її версія має право на існування і, можливо, є перспективною в деяких аспектах, але це не виключає необхідності якнайшвидшого підтвердження гіпотези українських вчених-геофізиків, запропонованої у 2019 р. на основі отриманих сучасних даних. Адже очевидно є виявлена всередині Іллінської церкви локальна аномалія. До речі, саме конфігурація цієї аномалії (видовжена) показує, що це не підземний хід, а щось зовсім інше.

І як тут не процитувати Тараса Шевченка (виділено нами):

*«...А відцїля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох...»
...Як все москаль позабирає,
Як розкопа великий льох»* [37].

За словами засновника і голови ГО «Фонд Великий Льох» Павла Костенка, які він виголосив 08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у м. Києві на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» (на якій, до речі, були присутні представники авторитетних наукових та громадських кіл держави, зокрема: Президент України (2005 – 2010 рр.) Віктор Ющенко, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій, відомі українські історики, археологи, теологи, геофізики, етнологи та музеєзнавці): *«Століттями Російська імперія та СРСР знищували та приховували будь-яку інформацію, яка стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла викоринити історичну пам'ять – нав'язувала міфи... Ми навіть не знаємо, де поховані українські гетьмани. І сьогодні настав час ці міфи розвінчувати»* [38]. І логічно доповнює слова

П. Костенка відомий український дослідник Коліївщини Євген Букет: *«Сьогодні настав час розвінчувати ці міфи. Залучивши новітні технології, нині маємо шанс розгадати таємниці минулого, викрити містифікації, створити меморіали національних героїв»* [39].

У цьому контексті глибоко патріотичною є думка кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Дмитра Гордієнка, висловлена ним 08 липня 2019 р. на згаданій вище всеукраїнській конференції: *«Політика національної пам'яті, яку активно провадить Україна, вимагає й відновлення могил видатних діячів України, насамперед державотворців. Основним місцем пам'яті є могили, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення панахид біля гробу перетворює церкву з меморіалу у мартирій, що змінює й її значення і місце в історії України та української духовності. В умовах війни з Російською Федерацією, однією зі складових інформаційної складової якої є боротьба за історичну спадщину, відновлення могил і відродження в історичній свідомості точок державотворення, однією з яких було утворення Української козацької держави Богдана Хмельницького, руйнування пострадянських мітів набуває першочергової ваги»* [40].

Пошуки крипти видатного українця Богдана Хмельницького мають важливе значення не лише для істориків, археологів, громадян України, але і для церкви.

Митрополит Іоан (керуючий Черкаською єпархією Православної Церкви України, уповноважений Православною Церквою України курувати пошуки поховань Богдана Хмельницького): *«Для церкви пошуки поховання гетьмана України Богдана Хмельницького, які зініціювала ГО «Фонд Великий Лях», дуже важливі. Від початку Свято-Іллінську церкву будували як родинну, яка мала стати усипальницею для роду Хмельницьких. Тому для нас важливо віднайти та належно вишанувати тих, кого тут поховано. Адже мова про гетьмана, який створив українську державність. Відтак пошуки поховання Хмельницького особисто благословив блаженніший митрополит Епіфаній та призначив мене звершувати безпосередню взаємодію між усіма сторонами, які задіяні в цій благій справі»* [41].

Час розставить все на свої місця. Навпротистояння церков у Суботові, їх історичне «протистояння» за право зватися останнім місцем спочинку фундатора Української козацької держави триває, локалізуючись і на місцевості, і у переказах, і у літературі, і в науково-практичному вимірі [42].

Казав же свого часу згаданий нами у цій статті суботівський дід Пилип Шуть: *«... чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть добиватися правів Хмельницького...»*.

А наукова дискусія має бути толерантною і тривати у фахово окресленій площині, незалежно від того, якими є точки зору на ту чи іншу українську історичну проблему, запропоновані з Росії, Франції чи Польщі, і якими є версії (гіпотези), висунуті українцями.

Список використаних джерел

1. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27–28.
2. Таїрова Т. Г. Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение. URL: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>.
3. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 21–28.
4. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
5. Липинський В. Україна на переломі, 1657–1959: замітки до історії укр. держ. буд-ва в XVII-ім ст. [Ч. II]. Відень ; Київ: Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України («Дніпросоюз»), 1920. 304 с.
6. Кукса Н. В. Наукова розвідка. Збірка Марка Грушевського «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» як джерело дослідження пам'яток козацької доби // Історичний феномен Чигиринського краю : матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», 3–4 жовтня 2001 року. Київ, 2003. С. 128.
7. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
8. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
9. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
10. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) : навч. посіб. Черкаси, 2004. С. 22.
11. Нечитайло П. О., Тимчук Д. В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 11–13.
12. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
13. Twardowski S. Woyna domowa z kozaki i tatarzy, Moskwa, potym Szwedami i z Węgry. S. 239.
14. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 24.
15. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 128–135.
16. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 132.
17. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 134.
18. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 134.
19. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 54.
20. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 47.
21. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 54.
22. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
23. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ, 2020. С. 718.
24. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
25. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
26. Літопис Самовидця. URL: <http://litopys.org.ua/samovyid/sam02.htm> ; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm> ; Величко С. Літопис. Київ, 1991. Т. 1. С. 206–207 ; Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ, 1991. С. 191.

27. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
28. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 133.
29. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 130.
30. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
31. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправл. і доп. Львів, 1990. С. 57.
32. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
33. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
34. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
35. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси, 2019. С. 65, 67–68.
36. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 27.
37. Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ, 2006. С. 128.
38. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 220.
39. Букет Є. Міфічне поховання. URL: https://uain.press/blogs/mifichne-pohovannya-1058277?fbclid=IwAR3sdPdbw_SjN5iXUL0ltT6qmdzk5gPxrh8tsF940SI30ZJMYtR1VIPPK4k
40. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 220–221.
41. Доскоч В. У пошуках могили Богдана Хмельницького. Детально про віднайдення ймовірного поховання українського гетьмана. URL: // https://zaxid.net/statti_tag50974/
https://zaxid.net/u_poshukah_mogili_bogdana_hmelnitskogo_n1483778
42. Лазуренко В. М. Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова. – Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. С. 164.
43. Лазуренко В. М. Поховання гетьмана Б. Хмельницького у Суботові: візії та реалії // Український історичний журнал. 2022. Число 2. С. 175–193.

УДК 929:930(438)"16"

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ
ОЧИМА КЛАСИКІВ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XVII ст.
(С. ТВАРДОВСЬКИЙ І В. КОХОВСЬКИЙ)

о. Юрій МИЦИК,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу актової археографії
Інституту української археографії та джерелознавства НАН України

Самуель Твардовський (бл. 1595–1661) – видатний польський поет і хроніст доби бароко ще за свого життя здобув славу «польського Вергілія». Його використовували як джерело, йому наслідували ряд